

Válasz az opponensi véleményekre

Köszönöm opponenseim elismerő véleményét és bíráló észrevételeit. Az utóbbit egyáltalán nem a kötelező udvariasság mondatja velem, hanem mert kifejezetten örülök annak, hogy néhány, számomra fontos kérdésről ezen a helyen is véleményt cserélhetünk.

Opponenseim szám szerint 13, nyilvánvalóan nem egyforma súlyú kérdést tettek szóvá és kérnek számon. Észrevételeiket a válasz áttekinthetősége kedvéért három csoportba soroltam. Az első csoportba azok az észrevételek kerültek, amelyeket jogosnak érzek és amelyekkel kapcsolatos bírálatukat elfogadom.

A második csoportba soroltam azokat a kérdéseket, amelyekkel opponenseim véleménye szerint a tanulmánynak foglalkoznia kellett volna. Röviden megindokolom, hogy ezeket miért mellőztem, illetve hogy miért foglalkoztam velük másként, mint ahogy opponenseim igénylik.

S végül a harmadik csoportba soroltam mindazt, amiről érdemi vitát érdemes folytatnunk - távolról sem azzal az igénnyel, hogy a vitát itt és most be is fejezzük.

Természetesen csoportosításom önkényes, s jogosultsága is vitatható, de így talán felesleges ismétlések nélkül kitérhetek minden ellenvéleményre.

Rátérek ezekután a konkrét vitapontokra, a megválaszolandó kérdések első csoportjára.

Jogosultnak érzem Andics Jenő opponensem kifogását a tanulmány címével kapcsolatban: a cím valóban tágabb a tartalomnál. /1. megj./
Mentse ^{a cím} pontatlanságát, hogy szándékaim szerint a beruházási döntésekkel párhuzamosan, a tanulmányban végül is megjelenteknél nagyobb súllyal

kivántam foglalkozni egy másik döntés-típussal, a működést fenntartó döntésekkel is.

Elfogadom továbbá azt az észrevételét, hogy nagyobb hangsúlyt érdemelt volna a döntésekben a kultúrális meghatározottság szerepe, a vezetők munkakultúrája. /4. megj./ Sajnos, magam is tudom, hogy a kultúrális meghatározottságon kívül még számos hasonló tényezőt lehetne rajtam számonkérni - ha nem tették meg, az csupán opponenseim önmérsékletének köszönhető.

Elfogadom Makó Csaba opponensem bíráló megjegyzését arról, hogy a gazdasági vezetés-pártszervezet-szakszervezet kapcsolatát nem elemeztem kellő mélységgel és sokoldalúsággal. /3. megj./ Az elemzéstől nem az tartott vissza, hogy a kérdést mellőzhetőnek tekintem - éppen ellenkezőleg. Más munkáimban magam is foglalkoztam a kérdéskör önálló kutatásával - például a vállalati KISz vezetők, illetve a vállalati szakszervezeti vezetők életpályájának, perspektíváinak és a döntésekben részvételük összefüggéseinek kérdéseivel. Tudom, hogy milyen fontos kutatási feladat e kapcsolatok és társadalmi összefüggések feltárása. Abban a törekvésemben, hogy a gazdasági vezetők érdekviszonyaira, érdekérvényesítési lehetőségére összpontosítsak, valóban csak érintőlegesen foglalkoztam a gazdasági vezetés-pártszervezet-szakszervezet kapcsolatával. Remélem ugyanakkor, hogy a téma periférikusabb kezelése ellenére elég lényeges összefüggésre hívhattam fel a figyelmet, kimutatva, hogyan válik minden vállalati szervezet - így a szakszervezet és a pártszervezet - számára is meghatározóvá a vállalati érdek.

Elfogadom Makó Csaba bírálatát az értékek mellőzéséről: /1. megj./ igaz van, amikor arra figyelmeztet, hogy ezúttal nem kaptak megfelelő

obj értéke - értékei
értékeinek értékei obj és értékei lehetőségei

- 3 -

hangsúlyt. Birálatát azért is fogadom el fenntartás nélkül, mert az értékek szerepéről, az értékek és az érdekek viszonyáról véleményünk teljesen megegyezik. *Ugyanakkor most hogy bírálattal ma is a dől magyarázat - az értékeinek értékei lehetőségei*
Elfogadom Makó Csaba birálatát a tanulságok gyakorlati levonásának elmulasztásáról. /4. megj./ Csupán megkísérlem indokolni, hogy e mindig jogos igénynek ezúttal miért nem tettem eleget. Természetesen a szociológiai kutatások kapcsán is adódhatnak kézenfekvő javaslatok, különösen egy-egy, nagyon jól körülhatárolható részterület vizsgálatának tapasztalataiból. Minél szélesebb szférát érint azonban a téma a gazdaság összműködéséből, szükségképpen annál kevesebb a konkrét, a pontos teendőket meghatározni képes következtetés - ilyen esetekben többnyire csak általánosabb, koncepcionális következtetésekhez juthatunk. Munkahelyemen rendszeresen részt vehetek olyan gazdasági elemzésekben, amelyeknek tanulságait konkrét javaslatokban foglalhatjuk össze. Ezúttal azonban úgy éreztem, hogy a téma kapcsán felmerülő kérdések a gazdaság működésének szélesebb szféráit érintik, mélyebben gyökereznek az objektív adottságokban, a gazdaság adott szervezet- és irányítási rendszerében ahhoz, hogy bármelyikkel kapcsolatban vehetném a bátorságot ^{hogy} megfogalmazzam: mit kellene tenni. Éppen, mert túl sok az összefüggés, egymásrahatás, remélem, hogy azzal is segítséget lehet nyújtani, ha a sok ^{összefüggés} közül felfedünk néhányat, s ezekkel az ismeretekkel járulunk hozzá ahhoz, hogy sokféle tudományterület, s a gyakorlati szakemberek közreműködésével a szükséges és lehetséges intézkedések kialakulhassanak.

Rátérek most az észrevételek második csoportjára. Minthogy opponenseim több kérdés tárgyalását hiányolták, indokolnom kell, hogy miért nem foglalkoztam velük, illetve miért foglalkoztam másként, mint ahogy igénylik.

Andics Jenő kifogásolta a gazdaságossági szempontok mellőzését.

/9. megj./ Véleménye szerint a beruházási döntésekben közreható érdekek szerepét csak korlátozottan mutathatjuk be, ^{ha} eltekintünk attól, hogy ⁷ "milyen mértékben jutnak érvényre a hatékonysághoz fűződő érdekek, amelyeket csak akkor érhetünk tetten, ha kitérünk a már realizálódott beruházási döntések néhány hatékonysági konzekvenciájára."⁴

A tanulmány mondanivalóját kétségek kivül gazdagította volna, ha számszerűen is kimutatható, hogy egyes beruházások mennyiben feleltek meg a gazdaságossági követelményeknek.

Túl a téma - minden téma - szükségszerű lehatárolásán, a gazdaságosság vizsgálatától számos tényező tartott vissza. Részben e vizsgálatok speciális szakértelmet, eszközöket igénylő, s lényegében más tudományterületre tartozó volta. A közgazdászok körében folyó, ~~am~~ mérésrel kapcsolatos viták önmagukban is elégségesek ahhoz, hogy az ilyen számításoktól visszatartsanak. Közismert például, hogy különböző okok miatt eltérhet egymástól a vállalati, s a népgazdasági szintű hatékonyság is. De ha alkalmas szakértőkkel mégis vállalkozunk ilyen számítások elkészítésére, a vizsgált 24 akciónak csupán töredékére végezhetjük volna el, azokra, amelyek a vizsgálat időszakában már befejeződtek, s már mérhetőek eredményeik. Félek, ilyen számaink még most is csak részlegesen lennének.

Ugyanakkor viszont éppen azt bizonyítom, hogy a döntési folyamat tipikus körülményei miatt a hatékonysági szempontok bármelyik akciónál háttérbe szorulhatnak. A vállalatok számára minden beruházás hasznos - az előírásosan mért hatékonyságtól függetlenül is, s a vezetőknek a fejlődéshez fűződő érdekei megelőzik a beruházások gazdaságosságához fűződő érdekeit. S talán ennek bizonyítása az, ami indokolhatja a beru-

házási döntéseknek a szokásos gazdasági elemzésektől eltérő, szociológiai eszközökkel történő vizsgálatát.

Makó Csaba az ^{behaviorális} ~~attitudinális~~ jellegű adatok különválasztását hiányolta a tényleges cselekvésekre vonatkozó információk között.

/2. megj./ Természetesen az attitűdök vizsgálatának megvan a maga helye, szerepe a szociológiai kutatásokban is, ^{bár} de ma már úgy látom, hogy ez sokkal inkább a pszichológusok, szociálpszichológusok valóságfeltáró eszközei közé tartozik, mint a szociológusok eszközei közé. Emiatt tudatosan óvakodtam attól, hogy a valóságos, leírható, érzékelhető cselekvések szférájából a magatartásokat meghatározó, tudati-pszichológiai tényezők világába kalandozzam. Igyekeztem szigorúan ragaszkodni a tényleges cselekvések leírásához, illetve a vezetők különböző csoportjainak a tényekről alkotott véleményéhez. A cselekvéseket pedig nem tekintem azonosnak a magatartással, noha a magyar szóhasználatban gyakran szinonim fogalomként alkalmazzuk. A magatartásba ugyanis a behavioristák nyomán számos irányzat, elsősorban a struktúralista-funkcionalisták beleértik az egyéni cselekvés egész vonatkozási rendszerét. Ezzel azonban sem most, sem a jövőben nem kívánok foglalkozni - ezt nem tekintem a szociológus feladatának.

Opponenseim két olyan kérdés tárgyalását hiányolják, amelyek szerintem szerepelnek a tanulmányban, de másként, mint ahogy számon kérik.

Andics Jenő /5. megj./ hiányolja a szabályozó-rendszer elemzését, holott - szerinte - ennek bekapcsolása a szerzőt több helyen jelenlegi álláspontjának módosítására ösztönözte volna.

Mindenekelőtt: nem hinném, hogy akad e hazában, aki a szabályozó-rendszer elemzésére egyedül, sőt, egy meghatározott, körülhatárolt témá-

ról szóló tanulmány keretei között vállalkozna; szakértői bizottságok sora foglalkozott és foglalkozik vele ma is. Én sem mernék vállalkozni rá, hiszen a szabályozó-rendszer elemzése szükségessé teszi egyfelől a gazdaság objektív adottságai, az irányítási rendszer, az alkalmazott eszközök /köztük a szabályozó-rendszer/, s az így kialakult érdekelt-ségi viszonyok leírását.

Viszont a témához kapcsolódó, meghatározó tényezőket következetesen leirtam és összefoglaltam - például az állandó fejlődésre ösztönözöttség és ennek előírással útjai; a források központosításából eredő következmények; a gazdaság szervezet-rendszere stb. -, bár nem egyetlen alcim alatt, explicit módon, hanem a tárgyalt témákhoz kapcsolódóan. Ezt a megoldást éppen azért választottam, mert a látszatát is kerülni kívántam a gazdaság működése, illetve a szabályozórendszer átfogó elemzésének. Viszont implicit módon ott van mindenütt, s amit ily módon elemeztem, az megerősített álláspontom helyességében.

Ugyancsak Andics Jenő opponensem hiányolja a döntési eljárás kapcsán a döntési probléma lappangó fázisának leírását. /7. megj./ A "lappangó fázis" - e terminus használata nélkül - a tanulmányban a kezdeményezési időszaknak nevezett fázisban szerepel. Közismerten sokféle tipológia van; igyekeztem a céljaimnak legjobban megfelelőt kiválasztani.

Áttérve a harmadik kérdéscsoportra: a vitatkoznivalók zöme az elméleti fogalmakat érinti, amelyeket Andics Jenő birálatának 1, 2, 3, 6 és 8. megjegyzései tartalmazznak. Sorrendben: az érdekdefiníció; az érdek és az érdekelttség közötti különbségtétel; a hatalmi viszonyok, az alku és végül a formális-informális értelmezése.

Mint a tanulmányban is leírtam: óvatosan közeledtem az elmélet kérdéseihez. Mindazok, akik az érdekviszonyok vizsgálatával ténylegesen foglalkoznak - például Lick József elméleti, Héthy Lajos és Makó Csaba empirikusabb közelítésben - a megmondhatója annak, hogy mennyire bizonytalan számos alapvető értelmezés. Lick József mutatja ki, hogy a hazai marxista filozófiában milyen jelentős értelmezési különbségek vannak magának az érdekközlomnak a meghatározásában. S amikor választanom kellett, hogy az érdekkutatások elméletibb, vagy a gyakorlatiasabb közelítői közé álljak, akkor tudatosan az utóbbit választottam, már csak azért is, mert nem éreztem sem szükségesnek sem ildomosnak, hogy ebben, az önálló diszciplinát jelentő, az elmélet háttérét kidolgozó filozófiai vitában a vitatkozók sorába álljak. Ugy éreztem, megelégedtem azzal, hogy átveszem a véleményemmel leginkább megegyező, s a céljaimnak legjobban megfelelő fogalmakat akár abban a nemegyszer még kiforratlan, s valóban erősen vitatható formában is, ahogyan ma léteznek. Az általam tett kiegészítésekkel, módosításokkal is annak tudatában éltem, hogy ma legfeljebb szerény hozzájárulásra vagyunk képesek, s mai meghatározásainkból jó esetben egy-egy elem bizonyul majd időtállóknak, s járul hozzá a később pontosabban kialakuló, sokféle vitában lecsiszolódó definíciókhoz. Emellett mai ismereteink önmagukban is nagyfokú szerénységre köteleznek - ezért is vállalkoztam csupán a jelenségek leírásához szükséges fogalmak meghatározására. Ez mentse a ma tautológikus elemeket. Mint a Társadalmi Szemle ankétján is elhangzott: a fogalomalkotás hosszú, sok iterációból álló folyamatában most az empiriáé az elsődleges szerep. Ezért a maximális pontossággal és gondossággal igyekeztem leírni a valóságos történések folyamatait, s feltárni érdekháttérüket.

Természetesen ennek ellenére a fogalom-alkotás igényessége, pontossága tőlem is elvárható. Tőlem telhetően szeretnék is hozzájárulni e valamennyiünket sokra kötelező feladathoz - egyebek között azzal, hogy részt veszek a szociológiai fogalmakat érintő vitákban -, amelyre most opponenseim megjegyzései köteleznek is.

Talán felesleges is hangsúlyoznom, milyen szívesen fogadnám az általam használt fogalmi apparátus bármely elemének javításait, kiigazításait. Amit azonban Andics Jenő opponensem érdekfogalomként, illetve az érdek és érdekelttség közötti különbségtételként ajánl, nem érzem a jobbitáshoz vezető megoldásnak.

Félek, hogy nehéz lesz itt a vulgarizálás veszélye nélkül beszélni a fogalmakról. Mégis megkísérlem, inkább csak utalva a főbb problémákra. Azt hiszem, az első teendők egyike lenne az érdek és az érdekevényszerítés alapfogalmainak, s az alapfogalmak elhatárolásának és egységének meghatározása. Amíg ez megoldatlan, nem sokat segít, ha a "törekvés" helyett "cselekvési igényt" használunk. Ez azonban ugyancsak részletkérdés. A javasolt kontextus - attól tartok - az érdekek, s az érdekevényszerítésüket befolyásoló viszonyokból levezethető cselekvési igényekkel" inkább bonyolítaná, semmint tisztázná e fogalmakat.

Attól tartok, az sem javítaná a most nem kielégítő megoldásokon, ha az érdekviszonyok mellett az elemzésbe bekapcsolnánk az érdekeltség fogalmát is. Opponensem kifogásolja, hogy nem tettem megfelelő különbséget az érdek és az érdekelttség között. Ez valóban így van, mert szándékaim szerint az érdekelttség kifejezést egyáltalán nem is kívántam használni, legfeljebb stiláris megoldásként: esetenként nem azt irtam, hogy "az az érdekük", hanem, hogy "abban érdekeltek".

Óvakodtam azonban attól, hogy az érdek, érdekviszonyok szociológiai fogalmát az érdekeltség közgazdasági interpretációju fogalmával bármilyen módon összekapcsoljam. Már csak azért is, mert ha lehet, kerülni szeretném a más tudományterületen más tartalommal használt kifejezések használatát. Az "érdekviszonyok" véleményem szerint olyan átfogó és kifejező szociológiai fogalom, ami szükségtelessé teszi az "érdekeltség" fogalmának alkalmazását. Az érdekeltség ugyanis - nem szólva arról, hogy nagyon gyakran csak az anyagi érdekeltségre szűkül - a közgazdaságtudományban leginkább azoknak a tényezőknél együttesét jelzi, amelyeknek az a célja, hogy a gazdasági szervezeteket a népgazdaságilag kívánt irányba terelje, érdekeik egybeessenek a népgazdaság éppen érvényesíteni kívánt érdekeivel. Az érdekeltség tehát egy, a gazdaság objektív adottságain belül tudatosan megtervezett, szándékoltan létrehozott feltételrendszer által kiváltott hatás, amely a vállalatok sokféle akcióját kívánja meghatározott irányúvá tenni. Ez - bár természetesen alakít, formál különféle vállalati érdekeket - semmiképpen sem azonosítható magával az érdekekkel, s különösen nem az érdekviszonyokkal, amelyek a gazdasági szférán túl, az egész társadalomban, benne a legkülönbözőbb rétegek, csoportok objektíve létező, sok tekintetben "spontánul", a tudatos szándékoktól függetlenül alakuló, egymáshoz viszonyított rendszerét hivatott kifejezni.

Ma így látom e fogalmakat - de szívesen engedem meggyőzni magam és örömmel fogadok minden újabb érvet.

E fogalmakon túl valószínűleg a legtöbb vitánk a hatalom fel-fogása körül lesz. Vitánkban valójában több nagy, a szervezetekkel foglalkozó irányzat mindmáig lezáratlan vitája tükröződik. Lehetetlen ennek elméletttörténeti vonatkozásaiba itt belemenni, de számomra ma már a ha-

talmi viszonyrendszer valóban pozicionális viszonyt jelent: bizonyos pozíciókban a rendelkezés jogát a saját akarat keresztülvitelére szolgáló, társadalmilag legitimizált eszközökkel. Ebből következik, hogy felfogásom szerint nem a hatalmi viszonyok, hanem az érdekérvényesítés lehetőségei függenek A és B együttes cselekedeteitől abban az esetben, ha a hatalmi pozícióban lévő A-val szemben B is rendelkezik az érdekérvényesítés társadalmi képességével.

Ezt a kérdést azért is szükséges lesz mélyrehatóan elemezni, mert véleményem szerint az érdekviszonyokat, érdekérvényesítési törekvéseket lehetetlen akkor vizsgálni, ha a szervezetet nem az érdekviszonyok által struktúrált közösségnek, az érdekek állandó ütközési területének tekintjük, amelyben a hatalom az érdekérvényesítés lehetőségéhez kapcsolódik, hanem az önkéntes engedelmisséget feltételező, tekintélyviszonyokon alapuló közösségnek. Az utóbbi esetben ugyanis nem a konfliktusok, az érdekütközések, hanem az engedelmisségen alapuló közös törekvések, a harmonikus együttműködés a feltételezett állapot. Az önkéntes alávetettség felfogása pedig kizárja, de legalábbis marginálissá teszi az érdekek, az érdekütközések létét, s ily módon az érdekegyeztetés problémái is kikerülnek a látószögéből. E kétféle törekvés tehát tűz és víz; a hatalmi- illetve az uralmi viszonyok szerinti szervezetfelfogás két teljesen ellentétes szemlélet- és közelítésmódot takar.

Ehhez kapcsolódva jegyzem meg: a nemzetközi szakirodalom azt mutatja, hogy az angolszász szervezet-szociológiában meghonosodott "alku" fogalom még távolról sem egyértelmű, tiszta fogalom. Ezért azt hiszem, *már csak ezért* nem fenyeget bennünket az átvétel veszélye. A nagyon találó kifejezés

helyett azonban nem hinném, hogy szükséges másikat keresnünk, mint ahogyan nem keresünk az értékre, az érdekre, a hatékonyságra, s tucatnyi más kifejezésre sem. Nyilvánvaló, hogy a szó tartalmát a konkrét társadalmi viszonyok határozzák meg - az érdekegyeztetés módjának, eszközeinek társadalmi rendszerektől függő különbségei - csakúgy, mint a hazai tudományos közéletben a "piac", vagy a "monopólium" és sok más kifejezését.

Opponensemnek fenntartása van azzal kapcsolatban, hogy az érdekegyeztetés csak alku formájában történhet. A két szó nyilvánvalóan értelmezés kérdése: szóhasználatomban az alku és az érdekegyeztetés szinonim fogalmak. Ahol az érdekek egybeesnek, ott nem kerül sor alkura. Ahol azonban érdekkülönbségek vannak, s az egyik érintett fél sem teljesen kiszolgáltatott, hanem - Héthy és Makó terminológiájával - érdekevénysítési képességgel rendelkezik, ott mindig alku megy végbe, függetlenül az alku formájától, s az alku során igénybevett eszközöktől; tehát akkor is, ha az alku a legbékésebb módon, tárgyalások formájában, s a kölcsönös kompromisszumra készség jegyében zajlik, s közvetítők - többnyire valamelyik fél érdekképviselői, szövetségesei - működnek közre. Talán a lényegét illetően kevesebb lesz közöttünk az eltérés, ha az alku formáit, eszközeit, szereplőit, s néhány más jellemzőt a jelenleginél egzaktabb módon is képesek leszünk meghatározni, tipologizálni.

Végül egy utolsó vitapont: úgy tűnik, opponensem túlságosan leszűkítve értelmezi a formális-informális dichotomiát, s ezért tekinti e közelítésmódot feleslegesnek, félrevivőnek. Minthogy azonban ő is csak utalt álláspontjára, én is csak nagyon röviden térek ki rá: ő tagadja, én állítom, hogy - szavaival: "a vállalat mint munkamegosztáson és kooperáción nyugvó társadalmi szervezet" viszonyait az informális kapcsolatok

figyelembevételre segít megismerni. Abban azonban egyetértek vele, hogy e kérdések teljes értékű megválaszolásához még további elemző munka szükséges.

Remélem, opponenseim minden lényeges ellenvetésére válaszoltam. Köszönöm igényességüket, amellyel elősegítették, hogy olyan kérdésekről vitázzunk, amelyek számomra különösen fontosak, s amelyek tisztázásában még igen sok feladat vár valamennyiünkre. Valószínűleg számos vitapontban nem alakul ki könnyen az egyetértés. Abban azonban valószínűleg egyetértünk: noha más tudományágak számára a szervezeti viszonyok sok más nézőpontból is vizsgálhatók, a szervezetekkel foglalkozó szociológusok számára a társadalmi valóság megismerésének legtöbb új, mélyreható összefüggését a szervezeti érdekviszonyok feltárása igéri. Ehhez igyekeztem hozzájárulni a magam szerény eszközeivel.